

Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü

YAVUZ AKPINAR

Armağanı

Türk
Edebiyatı

 BENGÜ

NAZIM MURADOV
YILMAZ ÖZKAYA

Armağan
Kitap

Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü

YAVUZ AKPINAR

Armağanı

Editörler

NAZIM MURADOV
YILMAZ ÖZKAYA

Ankara, 2018

 BENGÜ
"Bir Avrasya Yazarlar Birliği Kuruluşudur"

**TÜRKİYE İLE TÜRK DÜNYASI
ARASINDA BİR KÖPRÜ
YAVUZ AKPINAR**

Bengü Yayınları: 195
Türk Edebiyatı: 26

Genel Yayın Yönetmeni
Yakup Ömeroğlu

Editörler
Nazım Muradov
Yılmaz Özkaya

Kapak - Sayfa Tasarımı
İbrahim Sağlam
ibrahimsaglam@gmail.com

Kütüphane Bilgi Kartı
Türkiye ile Türk Dünyası
Arasında Bir Köprü
Yavuz Akpınar
1.Baskı, 840 s., 16x24 cm
Kasım 2018, Ankara

ISBN: 978-605-9148-11-5

Baskı
Sonçağ Matbaacılık Ltd. Şti.
Tel: (0312) 341 36 67

★BENGÜ

BENGÜ YAYINLARI

Sakarya Mah. Göztepe Sk. No: 5/A
Altındağ/ANKARA
Tel : +90(312) 311 70 52
Faks : +90(312) 311 70 32
e-posta : bilgi@ayb.org.tr

Yavuz Akpınar Armağanı

yazının özü akar. Tıpkı sıkma zeytinyağı gibi. Katıksızdır. Saf ve temizdir. Arıdır. Durudur. Yoğundur, tıpkı lahananın ortası, karpuzun göbeği ve soğanın cücüğü gibi.

Küçürek Öykü, içine girmemiş, dışarıdan bakanlara “masal” gibi görünür... Ama bu uğraş bir masal değildir.

Kaynaklar ve Notlar

- ¹ Makalede geçen İngilizce cümleler ve terimler Ahmet Ali Aslan tarafından Türkiye Türkçesine tercüme edilmiştir. AAA
- ² T.C. Kültür Bakanlığı kaynak Eserler No: 54, Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Cilt: I, Ankara, 1991. s:524-525.
- ³ Svetlana Karaçoban, Beşalma Köyü, Gagauz Yeri-Moldova. Sözlü derlemimizde kaynak kişi. Ev hanımı.
- ⁴ Ramazan Korkmaz-Mutlu Deveci, Türk Edebiyatında Yeni Bir Tür: Küçürek Öykü, Ankara, 2011, s:7.
- ⁵ James Thomas-Tom Hazuka, Flash Fiction, New York, s: 12.
- ⁶ Korkmaz-Deveci, a.g.e. s:12
- ⁷ Steve Moss, The World's Shortest Stories, Philadelphia, USA, 1995, s: 219
- ⁸ Moss, a.g.e. s:9
- ⁹ Ahmet Ali Arslan, Kuzey Doğu Anadolu (Kars) Türk ve Kuzey Britanya Halk Edebiyatlarında Masallar, I ve II cilt, Atatürk Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- ¹⁰ www.everything2.com/The+Shortest+Story+Ever+Told. 18.11.2011
- ¹¹ www.everything2.com/title/The+Shortest+Story+Ever+Told. 18.11.2011.
- ¹² Robert Shapard-James Thomas, Sudden Fiction: American Short-Short Stories, Salt Lake City, Utah, USA, 1986, s:XIII.
- ¹³ Shapard, a.g.e. s:XIII.
- ¹⁴ Ed McGaa (*Eagle Man*), Mother Earth Spirituality, New York, 1989, s: XI-XII.
- ¹⁵ David Hurst Thomas, The Native Americans, menomonee Falls, Wisconsin, USA, 1993, s: 95.
- ¹⁶ Ernest Hemingway, “A Very Short Story”, www.records.viu.ca/-lanes/english/hemingway/vershort.
- ¹⁷ Amihud Gilead, “How Few Words Can the Shortest Story Have?” Philosophy and Literature Journal, Vol. 32, Number: 1, April 2008, John Hopkins University Press, USA, s:119-129.
- ¹⁸ Ramazan Korkmaz-Mutlu Deveci, Türk Edebiyatında Yeni Bir Tür: Küçürek Öykü, Ankara, 2011, s:35.
- ¹⁹ Moss, daha önce a.g.e. s:218
- ²⁰ James Thomas-Tom Hazuka, Flash Fiction: 72 Very Short Stories, New York, 1992, s: 13.
- ²¹ Moss, daha önce a.g.e. s:6
- ²² www.copyblogger.com/ernest-hemingway-top-5-tips-for-writing.
- ²³ Fredrick Brown, “Knock”, Electronic Library KOAPP, www.koapp.narod.ru/english/fantast/book34.
- ²⁴ Bu olay bir hayal ürünü değildir. Olay gerçekten olmuştur. Kahramanın kimliği tarafımızda mahfuzdur.
- ²⁵ Steve Moss, The World's Shortest Stories, “Bedtime Story, by Jeffrey Whitmore” Philadelphia, 1995, s:13

AHMET AĞAOĞLU’NUN HAYATI VE DÜŞÜNCELERİ

Ali Asker¹

Giriş

Azerbaycan tarihinin 19. yüzyılın sonundan 20. yüzyılın başlarına kadar geçen dönem, önemli olayların yaşandığı, ulus inşası süreci açısından çok büyük olayların yaşandığı ve kıymetli şahsiyetlerin yetiştiği “altın çağ” olarak değerlendirilebilir. Bu dönemde Azerbaycan Türklerinin edebiyat, sanat, musiki, matbuat ve düşünce hayatında büyük uyanış yaşanmıştır. Hasan Bey Zerdabi, Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Bey Ağaoğlu, Üzeyir Hacıbeyli, Celil Memmetkuluzade, Mirza Elekber Sabir, Hüseyin Ereblinski, ayrıca 1918-20 bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin kurucuları olan parlak şahsiyetler bu devirde yetişmişlerdir. Bu dönem, milletçiliğin ümmetçilikten ayrımı, milli düşüncenin formalaşması ve gelişimi açısından Azerbaycan tarihinin çok önemli evresini oluşturmaktadır. Bu dönemin birçok aydını, ileri sürdükleri fikirlerle Azerbaycan’da milli şuurun gelişmesinde eşsiz rol oynamıştır. Özellikle Ahmet Bey Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade ve Ali Merdan Bey Topçubaşov gibi aydınlar Azerbaycan tarihinde İslam ümmetçiliğinden Türk milletçiliğine tarihi geçişi kendi omuzlarında taşıyan fikir adamları idiler. Onlar Azerbaycan Türklerinin milli kimlik şuurunun gelişiminde müstesna rol oynamışlardır. Ahmet Bey Ağaoğlu ve Ali Bey Hüseyinzade Kafkasya’yı terk ettiklerinde gazeteler onlardan “*aydınlanmadan yetim kalmış bir bölük Kafkas Türklerinin babaları*” deyerek bahsetmiş, onları “*körlerin gören gözü, sağırların işiten kulağı ve lalların konuşan dili*” olarak tanımlamışlardır. 1908 yılında Bahçesaray’da “Tercüman” gazetesinin 25. yıldönümü kutlanırken bin kişilik öğlen namazında iki kişiye özellikle dua edilmiştir: Ali Merdan Bey Topçubaşov ve Ahmet Ağaoğlu.²

Büyük mücadele ve fikir adamı olan Ahmet Bey Ağaoğlu Azerbaycan’ın ve Türkiye’nin düşünce hayatına damgasını vurmuş bir şahsiyettir. O mücadelesini sadece yazdığı eserler, ürettiği fikirlerle sınırla tutmamış, bir eylem adamı olarak da bu düşüncelerin gerçekleşmesi yönünde büyük çaba sarfetmiştir. Shissler’in “*çok olağandışı ve ilginç zamanlarda yaşamış, yetenekli, inançlı, inisiyatif alabilecek kadar güçlü ve oldukça da varlıklı bir insan*” olarak tanımladığı Ahmet Bey Ağaoğlu “*en az beş dile (Azerbaycan Türkçesi, Osmanlıca, Rusça, Farsça ve Fransızca) tam an-*

1 Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğretim üyesi, Doç.Dr., e-mail: aliasker2068@gmail.com

2 Tarih ilimleri doktoru, Prof.Dr. Cemil Hasanlı ile yaptığımız mülakat [23 Mayıs 2016].

*lamıyla hakimdi ve birden fazla üniversite diplomasına sahipti. O “kitap yazan, makale yayımlayan, gazete çıkaran, üniversite ve liselerde yabancı dil, edebiyat, hukuk, tarih, hukuk tarihi dersleri veren; üç ayrı ülkede devlet memurluğu yapmış ve siyasi görevlere getirilmiş bir kişiydi.”*³

Ahmet Bey Ağaoğlu'nun yaşadığı dönem büyük devrimlerin meydana geldiği, tarihe yön veren olayların gerçekleştiği bir dönemdir. O, yaşadığı ülkeler ve bu ülkelerde baş gösteren tarihi olayları yakından izleme ve birçok durumda bu olayların içinde yer alma fırsatını yakalamıştır. Ağaoğlu, 1905'de Rusya'da, 1906'da İran'da, 1908 Osmanlı'da meşrutiyete geçişi izleyen, Birinci Dünya Savaşına, Bolşevik Devrimine ve Osmanlının çöküşüne tanıklık eden kuşağa mensup, Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşuna bizzat katılmış birisiydi.⁴ Tüm bunlar Ahmet Bey Ağaoğlu'nun yaşamını belirleyen ve yönlendiren, düşüncelerini şekillendiren hususlar olduğu kadar bu süreçlerde belli misyon üstlenmesine ve rol almasına neden olmuştur. Bu kadar değişik dönemlere ve olaylara bizzat iştirak etmiş fikir adamı olarak Ahmet Bey Ağaoğlu'nun olaylara bakışı, yorumu ve ortaya attığı düşünceleri monoton düşünceler değildi. Hayatındaki olaylar ve içinde bulunduğu ve hızla değişen sosyal koşullar şüphesiz ki Ahmet Bey Ağaoğlu'nun fikir dünyası üzerinde etkili olmuştur. Buna göre de o dönemin şartları ve sosyal koşullarını dikkate almadan Ahmet Bey Ağaoğlu'nun görüşleri konusunda değerlendirme yapmak bir takım yanlış yorumların ortaya çıkmasına, hatta şahsiyeti ile ilgili isabetsiz değerlendirmelerin yapılmasına neden olmaktadır. Oysa Ahmet Bey Ağaoğlu fikir adamı olmanın yanı sıra karakterli, ilkeli ve mücadelesine bağlı bir eylem adamı idi. Ahmet Bey Ağaoğlu bulunduğu her bir ortamda düşüncelerini açık şekilde ifade etmekten hiç çekinmeyen, hiçbir zaman “rahatlığının derdinde olan” bir aydın değildi. Bu yüzden onun, Osmanlıdan beri bilinen “dalkavuk aydın” tipolojisine uymadığını görmekteyiz: düşüncelerinden dolayı ana vatani Azerbaycan'ı terk etmiş, hapsilere atılmış, sürülmüştür. Fakat inandığı davalarda onurlu ve dürüst bir aydın çizgisinden ödün vermemiştir. Bundan dolayı yeniden milletvekili seçilmemiş, üniversitedeki kürsüsünü ve gazetesini kaybetmiştir.⁵ Ahmet Bey Ağaoğlu'nu tam olarak algılamak için onun gerek Azerbaycan'da gerekse Türkiye'deki faaliyetlerinin yaşadığı dönemin koşulları ve içinde bulunduğu şartlar dikkate alınarak incelenmesi gerekir.

Hayatı ve Faaliyetleri

Ahmet Ağaoğlu (Ağayev) 1869 yılında Azerbaycan'ın Şuşa şehrinde soylu bir ailede dünyaya gelmiştir. ⁶ Ağaoğlu'nun kendi tabiriyle “Karabağ, Şirvan ile beraber, Azerbay-

3 A. Holly Shissler, *İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye* (Çev. Taciser Ulaş Belge), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 4.

4 *Ahmet Ağaoğlu ve Hukuk-i Esasiye Ders Notları (1926-1927)* (Hazırlayan: Boğaç Erozan), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 9.

5 Erozan, s. 9-10.

6 Ahmet Bey Ağaoğlu'nun yaşamı ve düşünceleri konusunda bakınız: Yusuf Akçura, *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, 3. Baskı, İlgı Kültür Sanat, İstanbul 2012, s. 176-196; A. Holly Shissler, a.g.e.; *Əhməd Bəy Ağaoğlu: seçilmiş əsərləri* (tərtibçilər, Vilayət Quliyev, Əziz Mirəhmədov, Ön söz müəllifi: Vilayət Quliyev), Şərq-Qərb, Bakı 2007; Fahri Sakal, *Ağaoğlu Ahmet Bey*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999; Aybeniz Aliyeva Kengerli, *Azerbaycan'da Romantik Türkçülük*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008, s.131-146; Ağayev (Ağaoğlu) Əhməd bəy Mirzə Həsən oğlu, *Azərbaycan Xalq*

can Türk kültürünün, Türk musikisinin ve Türk edebiyatı ile Türk milliyetçiliğinin de beşiğidir.”⁷ Ağaoğlu’nun babası Mirza Hasan, annesi ise Taze Hanım’dır. Ana ve babası Karabağ hanlığının temelini atan Penahali hanın soyundandır. Babası Mirza Hasan ve amcası Mirza Muhammed kendi devirlerine göre mükemmel eğitim görmüş insanlardı. Bu aile ortamı Ahmet Ağaoğlu’nun geleneksel bir ilim ortamında eğitilmesine, Şark ilim ve medeniyetini derinden benimsemesine olanak sağlamıştır. Evlerinde düzenlenen meclisler sayesinde küçük yaştan itibaren bilimsel tartışmaların içinde yer almıştır.⁸

Ahmet Bey Ağaoğlu ilk eğitimini Şuşa’daki Rus okulunda ve Tiflis gimnazyumunda aldıktan sonra 1887’de Petersburg Mühendis-Techniki Enstitüsünü kazanmış, fakat gözlerindeki rahatsızlığı nedeniyle, Şuşa’ya geri dönmüştür. Tedavisinin ardından yükseköğrenimini devam ettirmek için Paris’e gitmiştir.⁹ Altı ay devam eden Fransızca eğitiminin ardından 1888’de Ahmet Bey Ağaoğlu Sorbon Üniversitesinde hukuk eğitimine başlamıştır. Eğitim aldığı sırada Pratik Yüksek Araştırmalar okulunda ünlü “Avesta” araştırmacısı James Darmsteter’in derslerine, Şark Dilleri Okulunda ise Sheffer ve Barbier de Meynard’ın Arap, Fars ve Türk dilleri derslerine katılmıştır.¹⁰ 1892’de Ahmet Bey Ağaoğlu 23 yaşında Londra’da düzenlenmiş ve Lord Curzon’un da katıldığı Uluslararası Şarkiyat Konferansında “Şii Mezhebinin Kaynakları” konusunda bir tebliğ sunmuştur. Bu başarılı tebliğ konferansın kararıyla ve Cambridge Üniversitesi desteği ile birkaç Avrupa diline tercüme edilerek yayınlanmıştır.¹¹ Bu tebliğinden dolayı İran Şahı kendisine “ailenin uğur yüzüğü” olarak bilinen firuze bir yüzük de hediye etmiştir.¹² Paris’te bulunduğu dönemde Ahmet Bey Ağaoğlu oradaki Jön Türklerle, II. Abdülhamid’in muhalifleriyle tanışmıştır. Onların arasında “İttihat ve Terakki” liderleri de vardı. Ağaoğlu’nu etkileyen bir diğer isim ise Cemaleddin Afgani olmuştur. Afgani, Paris’te kaldığı bir dönemde Ağaoğlu’nun evine konuk olmuş ve bu sayede Ağaoğlu Afgani’nin fikirleriyle yakından tanışma fırsatı bulmuştur.¹³ 1890’lı yıllardan itibaren Ahmet Ağaoğlu artık Fransız basınında kendisinin Şarkla ilgili, çeşitli konulardaki makalelerini yayınlamaya başlamıştır. “La Nouvelle Revue”, “La Revue politique et littéraire”, “Journal des débats” gibi tanınmış yayınlarda İran ve Azerbaycan’la ilgili, bu

Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, İki cildə, Lider nəşriyyatı, Bakı 2005, s. 103-104; Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken yayınları, İstanbul 1981, s. 401-405; Gülsərən Akalın, **Türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd Ağaoğlu** (Cəvriyəni və nəşrə hazırlayanı: Samirə Məmmədova), AzAtaM, Bakı 2004; Ufuk Özcan, **Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği**, Kitabevi yay., İstanbul 2010; Murat Duran, Azərbaycan Türkcülüğünde Ahmet Ağaoğlu, **21. Yüzyıl**, Sayı:39, Mart 2012, s. 101-106; Əziz Mirəhmədov, Əhməd Bəy Ağayev, içinde: **Fikrin karvamu**, Yazıçı, Bakı 1984, (ss. 81-95); Ali Asker, Mübariz ziyalı və hüquqçu kimi Əhməd bəy Ağaoğlu şəxsiyyəti, **Azərbaycan Şərq-şünaslıq Ehninin İnkişaf Yolları**, Akademik Vəsim Məmmədaliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, 27-28 iyun 2013, Bakı 2013 (ss. 624-626).

7 Akçura, s. 177.

8 Sakal, s. 7-8; Akçura, s. 178, Kengerli, s. 132.

9 Kengerli, s. 133, Fakat Vilayət Kulişev və Əziz Mirehmedov’a görə qəbul sınaqlarında şöven ruhlu bir öyrətim üyesinin ona trigonometridən yetəri qədər puan verməməsi nədənliylə enstitüyü qazanamayaraq “gəncliyinin hayali” olan Petersburg şəhridən ayrılmışdır. Qulişev, s. 6.

10 Qulişev, s. 6.

11 **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası**, s. 103.

12 Süreyya Ağaoğlu, **Bir Ömür Böylə Geçti**, İstanbul 1975, Naklen: Sakal, s. 13.

13 Kengerli, s. 133-134.

bölgede yaşayan halkların tarihi, edebiyatı, medeniyeti vs. konusundaki yazılar yayınlamıştır. Ahmet Bey Ağaoğlu 1890'ların başlarında Tiflis'te Rusça yayınlanan Kafkasya ve Bakü'deki "Kaspi" gazeteleriyle de işbirliği yapmıştır.¹⁴ 1894 yılında babasının vefat etmesi üzerine Şuşa'ya dönerek aynı yılda Tiflis'e yerleşmiş, Tiflis gimnaziumunda Fransızca öğretmenliğine başlamıştır. Okulda çalışırken bir taraftan da Kafkas gazetesinde yazarlığını sürdürmüştür. 1896'da Şuşa'ya geçerek burada Fransızca öğretmenliğine devam etmiştir.¹⁵ Üç yıl Şuşa'da yaşadktan sonra Zeynelabidin Tağıyev'den aldığı teklif üzerine Bakü'ye geçmiş ve orada "Kaspi" gazetesine ortak olmuş, ayrıca, gazetenin başyazarlığını ve editörlüğünü yürütmeye başlamıştır. 1905 yılında arkadaşı Ali Bey Hüseyinzade ile birlikte "Hayat" gazetesinin editörlüğünü yürütmüştür. Az sonra oradan ayrılarak "İrşad" ve "Terakki" gazetelerinin de editörü olmuştur.¹⁶

Ahmet Bey Ağayev'in faaliyetinin en önemli dönemlerinden biri 1905 yılından başlar. 1905 yılı şubat ayından 1906 yılının sonbaharına kadar süren Ermeni-Müslüman çatışmaları sırasında Ahmet Bey Ağaoğlu yazdığı makalelerle bu olayların gerçek suçlusu olarak Çarizmi ve Ermeni Taşnak güçlerini eleştiren yazılar yazmıştır. 20 Şubat 1906'da Ahmet Bey Ağaoğlu Kafkasya Naibi Vorontsov-Daşkov'un çağırıldığı barış görüşmelerine katılmıştır. Azerbaycan'ın ünlü yazarlarından Memmed Sait Orudbadi "Kanlı Seneler" eserinde Ahmet Ağaoğlu'nun bu görüşmelerdeki kararlı ve cesur tutumuna dikkat çekmektedir. Hükûmet tarafından Vorontsov-Daşkov, yardımcıları, Tiflis, Revan, Gence valileri toplantıya katılmışlardı. Müslümanları A. Ağayev (Ahmet Bey Ağaoğlu), A. Topçubaşov, İ. Hacıyev, Doktor K. Karabeyov, A. Hasmammedov, A. Ziyadhanov vd., Ermeniler taraftan ise "Mşak" gazetesi editörü Kalantar, Arşimandrit Muratyan, Doktor Stepanov, Hatisov, Muşekyants, Arutyunov, Arakelyan, Tagiyanusov, Ter-Avanesov vd. temsil ediyordu. Müslüman grubunun en aktif üyesi Ahmet Bey idi. Ahmed Bey 20-28 Şubat arası devam eden tüm oturumlarda grubun sözcüsü olmuş, Ermenilerin iftira ve iddialarına gereken cevabı vererek onları ifşa etmiştir. Naip vekili General Malama'nın başkanlığındaki altıncı oturumda Ahmet Bey Kafkasya'da Ermenilerin Müslümanlara karşı başlattıkları mezalim ve terör olaylarının çıkışı gibi büyüdüğünü, böyle bir durumda Çar yönetiminin olaylara seyirci kaldığını, bazen de tahrik edici rol üstlendiğini söylemişti. Ermenilerin yaptıkları terör karşısında Çar memurlarının suskunluğu, dahası onlarla işbirliği yaptığını eleştiren Ahmet Bey Ağaoğlu'nun toplantıda söyledikleri günümüz açısından da çok manidardır: *"Biz terör meselelerini gündeme getirdikçe sadece barış ve istikrarın olmasını istedik çünkü Müslüman halkı Kafkasya'da terörün devam ettiği sürece barışın olmayacağı inancındadır... Eğer bu yöneticiler, devletin görevlendirdiği yetkililer terörden korkarlarsa, onların halkın dertlerine çare olması mümkün müdür? ... birkaç gün önce cenap Hatisov kendi belagatli ve fesahatli nutkunda Taşnaksütyun Partisinin, Rusya yöneticilerinin, generallerinin, hatta Rusya devletinin Kafkasya Naibi [Vorontsov-Daşkov] cenaplarının düşüncelerine hizmet ettiğini ve kurulduğu 15 yıldan bu yana orduya, hazineye, hatta askere sahip olduğunu dile getirmişti. Biz Müslüman temsilciler bunu duyunca şaşkınlık ve hayret içerisinde kaldık. Mademki bu silahlı parti 15 yıldır faaliyet gösteriyor ve hükûmet yet-*

14 Quliyev, s. 6.

15 Sakal, s. 14-15.

16 Kengerli, s. 134.

kilileri bundan haberdar oldukları halde, onu kapatmak yerine onunla işbirliği yapıyor, ister hükûmetin, isterse de Ermenilerin bu partiyi ortadan kaldırılmalarını beklememiz faydasız olur. Biz kendi başımızın çaresine kendimiz bakmalıyız. Demek ki bizim de mükemmel ve müselleh (silahlanmış) partilerimizin, “Taşnaksutyunlarımızın” olması gerekiyor. Hükûmet bir tarafın bu gibi faaliyetine tahammül ediyor hatta destek oluyorsa, dengeyi sağlamak adına diğer tarafa da aynı şekilde davranmak zorundadır.” Ermenilerin bu toplantıya katılımlarında samimi olmadıkları oturumlardaki konuşmalarından belliydi. Zaten barış görüşmelerinden sonraki dönemde de amellerine devam ederek Müslümanlara karşı saldırılara devam etmişlerdi.¹⁷

Barış görüşmelerinde her iki milletin önde gelenlerinden ibaret barış komisyonlarının oluşturulması yönünde karar almıştır. Fakat Bakü ve Yelizavopol’dan olan Ermeniler delege göndermedikleri için komisyonlar oluşturulmamıştır. Bundan sonra 1906 yılı sonbaharında Müslümanların haklarını savunmak amacıyla Ahmet Bey Ağaoğlu’nun önderliğinde “Difai” partisi tesis edilmiştir. “Difai” partisinin faaliyetinin kısa olmasına rağmen bir nebze de olsa Ermeni terörüne karşı koyabilmiştir.¹⁸ Çar hükûmeti bu kargaşa ortamını yatırmak için aşırı kuvvet kullanmış, gazeteler ve dergileri kapatmış ve sansür uygulamıştır.

1907’de Ruslar Bakü bölgesinde yaşayan Türkleri kandırarak bir bir topraklarını satın alıyorlardı. Bu planın gayesi zamanla Türkleri oradan sürmektir. Süreci durdurmak amacıyla bir heyet oluşturularak Petersburg’a gönderilmişti. Söz konusu heyette Ahmet Bey Ağaoğlu da vardır. Heyet 35 gün orada kalarak değişik temaslarda bulunmuş ve uzun müzakerelerde bulunmuşlardı. Hem sağlam hukuk bilgisi hem de iyi Rusça bilgisini kullanarak Ahmet Bey Ağaoğlu Rus ve Ermenilere karşı Türklerin haklarını savunmuştur.¹⁹

Ahmet Bey Ağaoğlu’nun faaliyetleri Ruslar tarafından ciddi şekilde takip edilmiş, kitap ve yazıları “Pantürkist” olduğu gerekçesiyle yasaklanmıştır. Bu yüzden Türkiye’de meşrutiye ilan edilince birçok arkadaşının işbaşına gelmesinden yararlanarak 1909’da²⁰ gizlice İstanbul’a gelmiştir.²¹ Bir müddet buradaki vakıf okullarından sorumlu müfettiş görevine getirilse de çok kısa süre bu görevde kalmış, kısa bir süre Süleymaniye kütüphanesinin müdürü görevinde çalıştıktan sonra, 1909 yılının Ekiminden itibaren İstanbul Darülfünun’da Türk-Moğol Tarihi ve Rusça hocası yapmıştır. İstanbul’a geldikten sonra Ahmet Bey Ağaoğlu ayrıca Le Jeune Turc, Tercüman-i Hakikat, İslam, Sırat-ı Müstakim, Sebilü’r-Reşad ve Türk Yurdu gibi dergilerde yazarlık ve başyazarlık yapmıştır.²² Türkçülerin örgütlenmeye başladığı bu dönemde Türk Yurdu ve Türk Ocaklarının kuruluşunda yer almış ve İttihat

17 Bkz: Ali Asker, “Ermeni Sorunu”, Kafkasya Aydınları ve Değişmeyen Gerçekler, **Ermeni Sorunu: Sanallık ve Gerçeklik Uluslararası Konferansı**, [22-23 Mayıs 2015, YTSAM Ankara], Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2017 (ss. 293-308).

18 Partinin kuruluşuna dair değişik tarihler konusunda bkz: Eldar Əzizov, **Difai: XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri**, Bakı 2009, s. 88-90.

19 Akçura, s. 193, Sakal, s. 19-20, Akalın, s. 25.

20 Vilayət Kuliyev’e göre Ağaoğlu’nun kendi anılarında bu tarihin 1908 olarak belirtilmesi küçük bir hatadır. Zira bunu, İstanbul’a gitmeden önce 28 Haziran 1909 tarihinde “Terakki” gazetesine gönderdiği mektup doğrulamaktadır. Kuliyev, s. 17.

21 Sakal, s. 19.

22 Sakal, s. 24.

ve Terakki'ye üye olmuştur. 1914 yılında Meclis-i Mebusan'a Afyon Karahisar'dan milletvekili olarak seçilmiş ve 1918 yılına kadar bu görevini devam ettirmiştir.²³

1918'de Azerbaycan'da milli devlet kurulduktan sonra Ahmet Bey Ağaoğlu yeniden Azerbaycan'a dönme fırsatı yakalamış, Kafkas İslam Ordusunun komutanı Nuri Paşa'nın siyasi danışmanı olarak Azerbaycan'a gelmiştir. Azerbaycan Parlamentosuna milletvekili seçilen Ahmet Bey Ağaoğlu Gence şehrinde "Türk Sözü" adlı bir gazete de çıkarmıştır.²⁴

Bu dönemde Azerbaycan'ın bağımsızlığını devam ettirmesi için onun uluslararası çapta tanınması ve korunması gerekiyordu. Bu yüzden A.Topşubaşov'un başkanlığında bir heyet oluşturularak Paris Barış Konferansına gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Heyette Ahmet Bey Ağaoğlu da vardı. 7 Ocak 1918'de Bakü'den ayrılan heyet 20 Ocakta İstanbul'a varmıştır. Fakat Fransız makamlarının vize vermemesi sonucunda heyet yaklaşık üç ay İstanbul'da beklemek zorunda kalmıştır. Bu sırada Ahmet Bey Ağaoğlu İngilizler tarafından bir savaş suçlusu olarak tanımlanarak tutuklanmıştır. İngilizlerin raporlarında Ahmet Bey Ağaoğlu konusunda gerçeğe uymayan birçok yanlış ve garazlı ithamlar yer alıyordu.²⁵ Malta'daki tutukluluk süresi ağıt şartlar altında 1921 yılına kadar devam etmiştir. Ağaoğlu, serbest kalmasıyla önce İstanbul'a ardından da Milli Mücadele'ye destek olmak amacıyla Ankara'ya geçmiştir. 29 Ekim 1921'de halen Kars'ta iken Ankara hükümeti tarafından Matbuat Genel Müdürlüğü görevine getirilmiş ve 1923'e kadar bu görevi sürdürmüştü. 1923 yılında Kars milletvekili olarak meclise girmiştir. Aynı zamanda Hâkimiyet-i Milliye'nin başyazarlığını yapmış ve Ankara Hukuk Fakültesi'nde hukuk dersleri vermiştir. 1927 yılında tekrar Kars milletvekili seçilmiş ve 1931 yılına kadar bu görevini sürdürmüştür.

Bilindiği üzere Osmanlı devletinde partilerin katıldığı bir seçim ve millet meclisi ancak İkinci Meşrutiyetten (1908) sonra gerçekleşmiştir. Cumhuriyet kurulduktan sonra çok partili sisteme geçiş bir türlü sağlanamamıştır. O dönemin şartları altında çok partili bir rejime geçiş son derece zordu. 1924 yılında Atatürk'ün eski silah ve dava arkadaşları tarafından kurulan muhalif Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası başlangıçta halk tarafından ilgi görmeye başlamıştır. Fakat kısa sürede parti, cumhuriyet rejimiyle arası iyi olmayan her kesimden insanların yer aldığı bir örgüt haline gelmişti. Bu yüzden Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası zararlı bir teşkilat olarak görülmüş ve 1925'de kapatılmıştır.²⁶ Bundan sonra kurulan ikinci muhalefet partisi Mustafa Kemal Paşanın teşvik ve desteğiyle, onun yakın arkadaşı Fethi (Okyar) Bey tarafından 12 Ağustos 1930 yılında kurulmuş olan Serbest Cumhuriyet Fırkası'dır.²⁷ Ahmet Bey Ağaoğlu Ser-

23 Duran, s. 102.

24 Kengerli, s. 135.

25 Malta sürgünleri ve İngilizlerin yalan iddialarıyla ilgili bkz: Bilal N.Şimşir, **Malta Sürgünleri**, 5. Basım, Bilgi yayınları, Ankara 2009.

26 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile ilgili bakınız: Erik Jan Zürcher, **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924- 1925)**, İletişim Yayınları, İstanbul 2003; Ahmet Yeşil, **Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilâth Muhalefet Hareketi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, Cedit Neşriyat, İstanbul 2002; Nevin Yurtsever Ateş, **Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, Derin yayınları, İstanbul 1998.

27 Ahmet Ağaoğlu, **Serbest Fırka Hatıraları**, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, Çetin Yetkin, **Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı**, İstanbul 1982; Çetin Yetkin, **Atatürk'ün Başarısız Demokrasi Devrimi: Serbest Cumhuriyet Fırkası**, 2. Baskı, İstanbul 1997.

best Cumhuriyet Fırkasının düşünsel anlamda önderiydi, partinin program ve tüzüğü-
nün hazırlanmasında önemli katkılar yaptı. Çetin Yetkin'in SCF'nin "ideologu" olarak
tanımladığı Ağaoğlu, "liberal görüşleri savunan, tek parti rejiminin denetimsizliğini ve
CHF yönetimini eleştiren" bir kişiydi.²⁸ Fakat bu muhalefet partisinin kısa sürede halk
içinde yayılması ve taraftar bulması, birçok yerde devrim ve laiklik aleyhine göste-
riler yapılması cumhuriyet rejimine karşı tehdit olarak değerlendirilmiş ve 17 Kasım
1930'da parti, kendi kendini feshetmiştir. Ancak Ağaoğlu Cumhuriyet Halk Fırkasına
geri dönmemiştir. 1931 yılında vekilliğinin sona ermesiyle birlikte İstanbul'a taşınmış
ve Darülfünun'da hukuk dersleri vermeye başlamıştır. Ayrıca gazetecilik faaliyetine,
iki arkadaşı ile birlikte çıkardığı "Akın" gazetesiyle devam etmiştir. 1930'ların otoriter,
devletçi ortamında liberal düşünceyi savunan Akın, ortamın da elverişsizliği nedeniyle
uzun ömürlü olamadı.²⁹ 1933 tarihinde Darülfünun'da değişiklik yapıldı ve bu eğitim
kurumu İstanbul Üniversitesi olarak yeniden düzenlendi. Bu düzenlemenin ardından
Ahmet Bey Ağaoğlu emekli edildi.³⁰

Ahmed Bey Ağaoğlu 19 Mayıs 1939'da İstanbul'da gözlerini ebediyette yum-
muştur³¹

Düşünceleri

Ahmet Ağaoğlu'nda Türklük düşüncesinin tohumları çocukluk yıllarından atıl-
mıştır. Eğitimli bir aileye mensup olması nedeniyle küçük yaşlarında ilmi tartışmaları
dinleme fırsatı bulmuş, Arapça, Farsça ve Rusça dersleri almıştır. İlköğrenimini Er-
meni öğrencilerin yoğun olduğu Rus okullarında tamamlaması da Ahmet Bey Ağ-
aoğlu'nda Türklük bilincinin gelişmesinde etkili olmuştur. Özellikle okul yıllarında
Ermeni öğrencilerin baskılarına maruz kalması, Türklük şuurunun gelişmesinde et-
kili olmuştur. Ağaoğlu Rus okullarında eğitim aldığı dönemlerde yaşadığı zorlukları
şu şekilde ifade etmektedir: *"Bu beş kişinin senelerce devam eden tahsil hayatında
Ermeni çocuklarından çektiklerini tarif etmek imkân haricindedir. Teneffüs esnasın-
da biz, beş Türk çocuğu, çabuk davranıp arkamızı bir duvara dayamayı büyük bir
muvaffakiyet addediyorduk. Yüzlerce Ermeni çocukları birden üzerimize hücum edi-
yorlar, birisi başımızdan kalpağı atıyor. Diğerleri tekmelerle dört beş altın kayme-
tinde olan Buhara derisini topraklar üzerinde yuvarlıyorlardı. Bazıları kaymetli ve
ekseriya deve yününden mamul rubalarımızın eteklerine yapışıyorlar, öteye beriye
çekiyorlar, parçalıyorlar, sırmalarını söküyorlar; mukavemete kalkışırsak ,yumruk,
tokat ve tekmeler altında bizi eziyorlardı. Bazan ittifak edip üzerimize bir iftira isnad
ederler, müttefikin şahid olurlar, bizi haksız yere cezalandırırlardı. Arkadaşlarımdan
çoğu dayanamadılar. Mektebi terk ettiler. Son sınıfa kadar Türklerden yalnız ben
dayanabildim.."*

Ahmet Ağaoğlu'nun Türkçülük görüşleri onun "Türk Yurdunda yayınlanmış

28 Çetin Yetkin, *Atatürk'ün Başarısız Demokrasi Devrimi: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, Toplum-
sal Dönüşüm yay., İstanbul, 1997, Naklen:Hakkı Uyar, Ağaoğlu Ahmet'in "Liberal Muhalef" Gazete-
si: Akın (1933), http://kisi.deu.edu.tr/hakki.uyar/yayinlar3.html#_ftn4

29 Hakkı Uyar, http://kisi.deu.edu.tr/hakki.uyar/yayinlar3.html#_ftn4

30 Shissler, s. 315-316.

31 Sakal, s. 27-63.

“Türk Alemi”, “İslam’da Davay-i Milliyet”, “Kurultay Münasebetiyle”, “Milli Cereyan”, “Milliyetçilik Cereyanının Esasları”, “Terbiye-i Milliye”, “Türk Medeniyet Tarihi” vs. gibi büyük hacimli makalelerinde yer almaktadır.³² “Ben Kimim” adlı makalesinde Ahmet Bey Ağaoğlu kendisini bir Türk milliyetçisi olarak şöyle tarif etmektedir: “Ben içinde çok samimi ve kızgın milletperverim. Türkün yükselmesi için çalışmak, onun izzet-i nefsin, şerefini, hakkını, hürriyetini müdafaa için kendini tehlikeye atmak fikrini sevinçle kabul ederim.”³³ Türk Yurdu Dergisi’nde çıkan *Türk Alemi I* adlı makalesinde Türk dünyasına dair görüşlerini paylaşan Ağaoğlu, bu coğrafyaya Kırım, Kafkasya, İdil, Volga, Ufa, Kazan, Moğolistan, Doğu Türkistan, Batı Türkistan, Afganistan, Azerbaycan, Anadolu, Bağdat, Musul, Suriye, Ege Denizi ve Rumeli’yi dahil eder.³⁴ Ağaoğlu’na göre Rus Çarlığı’nda yaşayan Müslümanların kahir ekseriyeti Türk’tür: “Bütün bu toplum yalnız bir dini toplum olmakla kalmayıp, aynı zamanda etnik bir varlıktır. Çünkü bütün Rusya Müslümanları pek az bir istisna ile büyük Türk-Tatar ırkına mensupturlar. Bir tek umumi dille konuşur ve aynı inançları taşırlar.”³⁵

Ahmet Bey Ağaoğlu “millet” kavramıyla “milliyet” kavramının karıştırılmaması gerektiğini vurguluyordu. Ona göre bir millet yaratmak için dil, din ve ırksal geleneklerin gayet ahenkli şekilde milli bir vicdan ve şuura maledilmesi gerekir. Bunun gerçekleşmesi halinde buradan Altaylara kadar bir Türk milleti teşkil edecektir. Dolayısıyla millet dil, din ve ırksal geleneklere dayanmaktadır.³⁶

Ahmet Bey Ağaoğlu dönemin batılılaşma düşüncesini savunan, batılı liberal değerleri yücelten bir tutum sergilemektedir. Üç Medeniyet³⁷ eserinde Ağaoğlu üç medeniyet arasında bir kıyaslama yapmaktadır. Bunlar İslam medeniyeti, Avrupa veya Batı medeniyeti, Buda-Brahma medeniyetidir. Bu medeniyetler arasında Batı medeniyeti galip, diğer iki medeniyet ise mağlup medeniyetlerdir. Ağaoğlu, bu yenilginin izahının ne kadar zor olduğunu ifade ederken her kesi bu gerçekliği görmeye çağırılmaktadır. Uygarlık alanında Doğu toplumlarının yenilgisi kesinleştiği için bir üstün uygarlığın benimsenmesi kaçınılmazdır. Türkler tarihte iki kez uygarlık değiştirdiklerine göre Batı uygarlığını tam anlamıyla ve bütün kurumlarıyla kabullenmesi zor olmayacaktır. Başka bir ifade ile yeni uygarlığın benimsenmesine direnmek anlamsız olacaktır.³⁸

Ağaoğlu’na göre Türk dünyasının geri kalmasının üç önemli nedeni vardır. Birincisi Türkün doğasındaki aşırı heyecan ve kendini beğenmişlik; ikincisi, çevresine aşırı duyarlılık; üçüncüsü ise milli bilincin olmamasıdır.³⁹ Birinci neden özellikle Türkler arasındaki mezhep farklılıklarının derinleşmesine neden olmuştur. Sunni ve Şii ihtilafı nedeniyle Türkler arasında birliktelik zorlaşmaktadır. İkinci nedenden, yani çevresi-

32 Kengerli, s. 141.

33 Kengerli, s. 137.

34 Duran, s. 104.

35 Kengerli, s.140.

36 Yusuf Sarıncay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912- 1931*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1994, s. 198.

37 Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, Devlet Kitapları, 2.baskı, İstanbul 1972.

38 Özcan, s. 140

39 Shissler, s. 266.

ne aşırı duyarlılıktan dolayı Türkler, fethettikleri yerlerde çok çabuk asimile olmakta ve kimliklerinden uzaklaşmaktadırlar. Üçüncü neden olan milli bilincin olmaması ise Türkler arasında birliktelik olmamasının en önemli nedenidir. Mili bilinçten yoksun olan Türkler birlikte hareket etmekten mahrum olup zayıf düşmektedirler.⁴⁰

Ahmet Bey Ağaoğlu bireyciliği devletin varoluş süreciyle sıkı bir şekilde ilişkilendirmektedir. 15. yüzyılda ekonomik ve yönetim bakımından Avrupa'dan üstün olmuş Osmanlı Devletinin sonraki yüzyıllarda gerilemesinin nedeni de devlette bireyciliğin yok olmasından kaynaklanmaktadır. Bu sadece Osmanlı Devletinin sorunu değildir, tüm Şarka özgü bir sorundur. Bununla ilgili Ahmet Ağaoğlu Şarktan başka bir örnek, Hindistan örneği vermektedir: Büyük Ekber döneminde ekonomi ve ilim alanlarında İngiltere'den üstün olan bu devlet belli bir süre sonra gerilemiş, dahası medeniyet bakımından kendinden geride olan ve yüzölçümü itibarıyla on defa küçük olan İngiltere'nin sömürgesi olmuştur. Bunların tek nedeni ise Batıda despotizmin gittikçe azalması sonucunda bireysel özgürlüklerin genişlemesidir. Şarkta ise despotizmin artması sonucunda bireye baskı yapılmış ve zayıf düşürülmüştür.⁴¹

Ahmet Ağaoğlu da arkadaşı Ali Bey Hüseyinzade gibi Türk halklarının birliği meselesinde Osmanlı devletini merkeze koyuyordu. Ahmet Bey'e göre çeşitli Türk halklarının Osmanlı devleti bünyesinde birleşmesi gerekiyordu. O bu düşüncelerini Azerbaycan hükûmeti önderlerine bildirmişse de bu teklifi kabul görmemiş, özellikle Mehmet Emin Resulzade ve Nesib Bey Yusufbeyli tarafından itirazla karşılanmıştı.⁴²

Ahmet Ağaoğlu Osmanlılık ve Türklük konusundaki görüşlerini Türk dinine mensubiyeti 1299 tarihinden geriye götürmeyen, onu Osmanlılıkla sınırlayan Süleyman Nazif'le yaptığı tartışmalarda görebilmekteyiz. Ahmet Ağaoğlu şöyle yazıyordu: *"Osmanlı tarihini anlamak ve binaenaleyh sevmek için (çünkü anlamaksızın hiçbir şey sevilmez) mutlaka Selçuklu Türklerini öğrenmek ve anlamak, onları öğretmek ve anlatmak için tüm Türkleri, mazilerini, eski yapılarını, ahlak ve karakterlerini bilmek lazımdır!"*⁴³

Ahmet Ağaoğlu milliyetçiliğin İslama aykırı olduğunu savunan Osmanlı aydınlarının düşüncesinin yanlış olduğunu söylüyordu. Süleyman Nazif ve Babanzade Ahmet Naim'in bu konudaki suçlamalarına Ahmet Ağaoğlu özlü cevaplar vermiştir. Ağaoğlu'na göre bir millete hizmet etmek İslama hizmet etmek anlamına gelmektedir. Çünkü birçok millet İslamı benimsemiştir ve kardeşlik duygusu her milletin kendi tarzında İslam için çalışmasıyla yaratılabilirdi. Süleyman Nazif'in *"İslam'da Araplara ve Acemlere ait olan değerleri onlara geri vermeleri halinde Türklerin elinde uzun kollu bir hırkadan başka hiçbir şey kalmayacağına"* ilişkin ifadesini, Ahmet Ağaoğlu eleştirerek şöyle bir yanıt vermiştir: *"Evvela elimizde bin senelik İslam ve İslamiyeti muhafaza ve müdafaa etmemizin şerefi kalacaktır... İslam dünyası politik karışıklıklarla tehdit altındayken Türkler Allahın takdiriyle Batıya doğru hareket etmişler, Türklerin "yün*

40 Duran, s. 103.

41 Akalın, s. 72.

42 Kengerli, s. 135.

43 Ahmet Ağayev, "Sabık Trabzon Valisi Süleyman Nazif Beyefendiye", *Türk Yurdu*, IV/9, s. 705, Alıntı: Masami Arai, *Jön Türkler Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İletişim Yayınları, (Çev.: Tansel Demirel) 3. Baskı, İstanbul 2003, s. 104

*hırkalarının” ulaşmadığı İspanya’da İslam büsbütün silinmiştir.*⁴⁴

Ağaoğlu’na göre Türk dünyasının bir diğer önemli sorunu alfabe sorudur. Dönem itibarıyla kullanılan alfabenin anlaşılması zordur ve bu durum Türklerin eğitim hayatında önemli tahribatlar yaratmaktadır. Bu nedenle Türk dünyası daha anlaşılabilir bir alfabe kullanmalı ve Türkler arasında ortak bir Türkçe için çaba gösterilmelidir.⁴⁵

Ahmet Ağaoğlu’na göre dinin devlet ve hukuk üzerindeki etkisi toplumun çağdaşlaşmasını engellemektedir. Özellikle Osmanlıcılık ve İslamcılık akımlarının savunucularıyla yaptığı tartışmalarda dinin devlet hayatından ve hukuk alanından ayrılması gerektiğini açık ve somut şekilde beyan etmiştir.⁴⁶ Bu yaklaşım çerçevesinde Ahmet Bey Ağaoğlu’nun amacı, dini kesimlerin veya gücün devlet ve hukuku suiistimal etmesini önlemektir. Ahmet Bey Ağaoğlu’na göre gerçekte İslam ve özgürlük olguları birbirinin zıttı değildir. Bilakis, siyasi ve sivil özgürlükler İslamın ruhuna uygundur ve İslam dininin temelini oluşturmaktadır.⁴⁷

Ahmet Bey Ağaoğlu’nun 20. yüzyılın ilk yıllarında yayınladığı ve kadın sorunlarına yaklaşımı açısından *İslama Göre ve İslamda Kadın*⁴⁸ adlı eseri dikkat çekmektedir. Bu eser, Ahmet Ağaoğlu’nun İslam dini ve ayrıca sosyal yaşamla ilgili görüşlerinin yer aldığı tek çalışma değildir. Ağaoğlu bu konudaki düşüncelerini değişik eserlerinde ortaya koymuş ve belli başlı tespitlerde bulunmuştur. Ağaoğlu’na göre din, kul ile Allah arasında düzenleyen bir prensipler sisteminden ibarettir. İslamiyet’i diğer dinlerden ayıran da dinin asıl konusunu oluşturan ve Müslümanları bir arada tutan inanç ve ibadetlerdir. Din içinde zikredilen hukuk, ekonomi, siyaset gibi diğer hususlar dine tesadüfi olarak girmiş veya din onlardan tesadüfi olarak bahsetmiştir. Tarihsel gelişim süreçlerinin etkisiyle din konusunda da bazı sorunlar ortaya çıkmış ve zamanla yalnız naslara değil, aynı zamanda alışkanlıklara bile dini mahiyet verilmiştir.⁴⁹ Görüldüğü gibi Ağaoğlu, dinin ortaya çıktığı ilk zamanlardaki saf, bozulmamış, temiz halinin zamanla tarihi koşulların etkisiyle değiştiğine, özüne aykırı bir hale geldiğine dikkat çekmektedir. Bu çizginin “İslamiyette Kadın” eserinde de konularak devam ettiğini görmekteyiz. Kadın sorunlarını tarihsel, kültürel, sosyolojik yönüyle ele alan Ağaoğlu, aynı zamanda İslam’ı da haksız saldırılardan korumaktır. Ağaoğlu’na göre İslam dininde kadının yerini ele almış ve İslamiyet’in ilk dönemde kadınların daha eğitilmiş ve sosyal olduklarını anlatarak, Abbasiler döneminden itibaren kadının toplumsal hayatta gerilemeye başladığını, özellikle de İslamiyet’te İran etkisinin artmasıyla birlikte de kadınların daha fazla toplumdan soyutlandıklarını yazmıştır. Ağaoğlu’na göre Türk ve İslam dünyasında atılacak adımlardan birisi kadın haklarının İslamiyet’in ilk yıllarında olduğu gibi yeniden geliştirilmesi ve kadınların daha nitelikli eğitim almalarının sağlanmasıdır.⁵⁰ Ahmet Bey Ağaoğlu büyü-

44 Ahmet Ağayev, “Sabık Trabzon Valisi Süleyman...”, Alıntı: Masami Arai, s. 109.

45 Duran, s. 104.

46 Akalın, s. 38.

47 Айдын Балаев, *Азербайджанские тюрки: процессы формирования нации и национальной идентичности на рубеже XIX-XX вв.*, Баку 2010, с. 166.

48 Ahmet Ağaoğlu, *İslamiyette Kadın* (Çeviren: Hasan Ali Ediz), Birey Toplum Yayınları, Ankara 1985.

49 Ahmet Ağaoğlu’nun dinle ilgili görüşleri konusunda bkz: Muhit Mert, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Geçiş Sürecinde Ahmet Ağaoğlu’nun Dini Düşünceleri,” *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: V, Sayı: 10, 2006/2 (ss. 7-27).

50 Duran, s. 104.

düğü ortamda kadın üzerinde toplumun baskısını yakından görmüş birisi idi. Türü zorluklara rağmen kendisini okuttuğu için Ahmet Bey'in anasına olan saygısını daha da artırmıştır. Eğitim için gittiği Tiflis'te bir Ermeni kızına matematik dersi verdiği sırada bu kızın eğitimiyle kendi ailesindeki kızların eğitimini karşılaştırmıştır. Kendi ailesindeki kızların birkaç Kur'an suresi dışında hiçbir şey öğrenmemeleri onu hayretler içinde bırakmıştır.⁵¹ Kızların eğitimine önem veren Ahmet Bey Ağaoğlu kadın hakları konusundaki düşüncelerini aile üyelerine uygulayan bir aydın idi. Nitekim kendisi büyük kızı Süreyya Ağaoğlu'nu hukuk eğitimi alması için teşvik etmiştir. Süreyya Ağaoğlu Türkiye'nin ilk kadın avukatı olmuştur.⁵² Ankara Hukuk Mektebi'nde anlattığı derslerde kadınlar meselesine ağırlık verdiği için bazı öğrencilerin buna karşı çıktıkları bilinmektedir. Ahmet Bey Ağaoğlu kadınların da erkekler gibi okumasını, seçmesini ve seçilmesini, memuriyetlerde de ayırım gözetilmemesini istemiştir.⁵³

Ahmet Ağaoğlu'nun son yıllara dek pek fazla araştırılmadığı yönü, çok yetenekli ve mücadeleci bir hukukçu olma özelliğidir. Ağaoğlu Türkiye Cumhuriyetinin ilk anayasası olan 1924 Anayasasının yazılmasından bizzat yer almış, 1925'de açılan Ankara Hukuk Mektebinde Anayasa Hukuku dersleri vermiştir. Ahmet Ağaoğlu'nun 1925-27 yıllarına ait ders notlarında devletin yapısı, güçler ayrılığı, egemenlik, özgürlükler gibi temel konular dünya örnekleri verilerek karşılaştırılmıştır.⁵⁴

Ağaoğlu'na göre hukuk dinamik bir olgudur. Nerede insan varsa orada hukuk vardır. İki veya daha çok insanın olduğu yerde hukuk yoksa oradaki ilişkiler de insani değil, hayvanidir. Kültür kurumlarının, iktisadi ve sosyal kurumlar ve gelişmiş bir demokrasinin altyapısı kurulursa, hukuk da yavaş yavaş gelişecektir. İnsanlığın gelişmesi ve hukukun ilerlemesi birbirinin hem sebebi, hem de sonucudur.⁵⁵

Bir hukukçu olarak Malta sürgünü sırasında Ahmet Bey Ağaoğlu İngilizlere karşı adalet savaşı vermiş, yazdığı mektuplarda "lütuf değil, adalet istediğinin" altını özellikle çizmiştir. 19 Temmuz 1919'da İngiltere Lordlar Kamarası ve Adalet Bakanlığına yazdığı mektupta "*Bütün bunları sizin acıma duygularınızı kamçılamak için söylemiyorum. Hayır! Acınmayı da başışlanmayı da asla kabul etmem! Ben adalet istiyorum!...*" Kendilerine karşı hakaretimiz muameleler karşısında ne yapacaklarını tartışan tutukluların bazıları partililik ihtirasıyla "*kendilerini buraya süren hükûmetten kurtardığı için*" İngilizlere teşekkür etmeyi düşünmüşlerdir. Ağaoğlu "*burada hayvan muamelesi gören, aşağılanan bizler öyle yazamayız*" diye itiraz edince ekseriyeti bu adımı atmaktan vazgeçmiştir. Ayrıca kendilerine karşı savaş esiri muamelesi yapılmasına karşı protesto etmek isteyen Ahmet Bey tutuklular içinde taraftar bulamamıştır.⁵⁶

Ciddi ve asabi özelliği ile Ahmet Ağaoğlu, bulunduğu her ortamda doğrularından taviz vermeyen, sonuna kadar direnen, asla geri adım atmayan bir kişiliye sahipti. Bu

51 Akalın, , s. 45

52 Akalın, s. 49.

53 Ebru Kayabaş, "Bir Yavuz Hukukçu": Ahmet Agaoglu, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: LXX, S. 1, s. 2012 (ss. 441 - 452), s. 445.

54 Bu ders notları 2012 yılında Osmanlıcan aktararak Ahmet Bey Ağaoğlu'nun faaliyetlerini içeren kapsamlı yazı ve yorumlarla birlikte yayınlanmıştır. Bkz: Ahmet Ağaoğlu ve Hukuk-i Esasiye Ders Notları (1926-1927) (Hazırlayan: Boğaç Erozan), Koç Üniversitesi Yayınları, 2012.

55 Kayabaş, s. 449.

56 Sakal, s. 32-33.

yüzdendir olsa gerek ilmi ve siyasi kariyerinde çoğu zaman hak ettiği makamda bulunmamıştır. Ahmet Bey Ağaoğlu ile ilgili çok sayıda kitap, tez ve makaleler yazılmasına rağmen onun zengin ilmi ve düşünce mirası maalesef yeteri kadar araştırılmamıştır.

Sonuç

Ahmet Bey Ağaoğlu düşünce tarihimizin yetiştirdi müstesna şahsiyetlerden biridir. Yaşadığı dönemin çalkantılı olaylarının merkezinde yer alan bu büyük fikir adamı Türklerin milli mücadelesini hem eylemsel hem de düşünsel düzeyde yürüten bir aydın olmuştur. Hayatının bir kısmını Azerbaycan'da, diğer kısmını Türkiye'de yaşamış olan Ahmet Bey Ağaoğlu her iki ülkenin düşünce hayatında kendine özgü yeri olan bir mütefekkidir. Zaten o Anadolu ve Kafkasya Türklüğü arasında her hangi bir farkın olmadığını savunmakta, Türklük kavramının sınırlarını çok daha kapsayıcı anlamda kullanmaktaydı.

Ağaoğlu hukukçu, milletvekili, siyasetçi, yazar, gazeteci, müsteşrik, tenkitçi, üniversite hocaları olarak görev yapsa da her şeyden önce bir düşünce adamıdır. Bu kimliği onun diğer görev ve vasıflarının üstündedir. Ne var ki siyasetin içinde bulunmasına rağmen kariyer edinmek uğruna çabalamamış, savunduğu görüşlerden vazgeçmemiştir. Bu yüzden politik yaşamında ve siyasi kariyerinde başarısız biri olarak tanımlanması insafsızca değerlendirme olacaktır. Zira Ahmet Bey Ağaoğlu'nun siyasi manevralar ederek kariyer edinmek gibi bir gaygısı da yoktu.

Onun liberal görüşleri o dönemin iktidarının devletçi düşüncelerine tersti. Bu bağlamda iki hususun altını çizmek gerekmektedir: 1) Savunduğu düşünceler cumhuriyete karşı değil, iktidarın uyguladığı politikalara karşıydı. Ayrıca, yazdığı yazılarla cumhuriyetin temellerini savunan bir düşünce adamı kimliğinden vazgeçmemiştir 2) Avrupa'nın liberal değerlerini savunurken Türklük ilkesinden vazgeçmiş değildir.

Ahmet Bey Ağaoğlu'nun din ve milliyet konusundaki görüşlerinde bu iki değeri bir birinin tekzip eden değil, bilakis tamamlayan nitelikte olduğu gözlemlenmektedir. Onun eleştiri hedefindeki, dinin kendisi değil, dini gerçek gayesinden saptıranlar ve suiistimal edenlerdi.

Ahmet Bey Ağaoğlu'nun yaşadığı dönemin değişken, dinamik ve keşmekeşli olayları ve içinde bulunduğu şartlar da dikkate alınarak onun düşünce sisteminin ve faaliyetinin daha derinden incelenmesine bugün ihtiyaç duyulmaktadır.

Kaynakça

- Ağaoğlu Ahmet, **İslamiyette Kadın** (Çeviren: Hasan Ali Ediz), Birey Toplum Yayınları, Ankara 1985.
- Ağaoğlu Ahmet, **Serbest Fırka Hatıraları, İletişim Yayınları**, İstanbul 1994.
- Ağaoğlu Ahmet, **Üç Medeniyet**, Devlet Kitapları, 2.baskı, İstanbul, 1972.
- Ağayev (Ağaoğlu) Əhməd bəy Mirzə Həsən oğlu, **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası**, İki cildə, Lider nəşriyyatı, Bakı 2005 (ss.103-14).
- Ahmet Ağaoğlu ve Hukuk-i Esasiye Ders Notları (1926-1927)** (Hazırlayan: Boğaç Erozan), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012.
- Akalın Gülsərən, **Türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd Ağaoğlu** (Cevirəni və nəşrə hazırlayanı: Samirə Məmmədova), AzAtaM, Bakı 2004.

- Akçura Yusuf, **Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi**, 3. Baskı, İlgı Kültür Sanat, İstanbul 2012.
- Arai Masami, **Jön Türkler Dönemi Türk Milliyetçiliği**, İletişim Yayınları, (Çev.: Tansel Demirel) 3. Baskı, İstanbul 2003.
- Asker Ali, “Ermeni Sorunu”, Kafkasya Aydınları ve Değişmeyen Gerçekler, **Ermeni Sorunu: Sanallık ve Gerçeklik Uluslararası Konferansı**, [22-23 Mayıs 2015, YTSAM Ankara], Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2017 (ss. 293-308).
- Asker Ali, Mübariz ziyalı və hüquqçu kimi Əhməd bəy Ağaoğlu şəxsiyyəti, **Azərbaycan Şərqşünaslıq Elminin İnkişaf Yolları. Akademik Vəsim Məmmədaliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları**, 27-28 iyun 2013, Bakı 2013 (ss. 624-626).
- Ateş Nevin Yurtsever, **Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, Derin yayınları, İstanbul 1998.
- Duran Murat, Azərbaycan Türkçülüğündə Ahmet Ağaoğlu // **21. Yüzyıl**, Sayı:39, Mart 2012, (ss. 101-106).
- Əhməd Bəy Ağaoğlu: seçilmiş əsərləri** (tərtibçilər, Vilayət Quliyev, Əziz Mirəhmədov, Ön söz müəllifi: Vilayət Quliyev), Şərq-Qərb, Bakı 2007.
- Əzizov Eldar, **Difai: XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri**, Bakı 2009.
- Kayabas Ebru, “Bir Yavuz Hukukcu”: Ahmet Agaoglu, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt: LXX, S. 1, 2012 (ss. 441 – 452).
- Kengerli Aybeniz Aliyeva, **Azərbaycan’da Romantik Türkçülük**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008.
- Mirəhmədov Əziz, **Fikrin karvanı**, Yazıçı, Bakı 1984.
- Muhit Mert, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Geçiş Sürecinde Ahmet Ağaoğlu’nun Dinî Düşünceleri,” **Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: V, Sayı: 10, 2006/2 (ss. 7-27).
- Özcan Ufuk, **Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği**, Kitabevi yay., İstanbul 2010.
- Sakal Fahri, **Ağaoğlu Ahmet Bey**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- Sarınay Yusuf, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912- 1931**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1994.
- Seçilmiş əsərləri / Ə. Ağaoğlu ; tərt.: Ə. M. Mirəhmədov, V. M. Quliyev ; red. A. H. Rüstəmli. - Bakı : Şərq-Qərb, 2007.
- Shissler A. Holly, **İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye** (Çev. Taciser Ulaş Belge), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.
- Şimşir Bilal N., **Malta Sürgünleri**, 5. Basım, Bilgi yayınları, Ankara 2009.
- Uyar Hakkı, Ağaoğlu Ahmet’in “Liberal Muhalif” Gazetesi: Akın (1933), http://kisi.deu.edu.tr/hakki.uyar/yayinlar3.html#_ftn4.
- Ülken Hilmi Ziya, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken yayınları, İstanbul 1981.
- Yeşil Ahmet, **Türkiye Cumhuriyeti’nde İlk Teşkilâtlı Muhalefet Hareketi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, Cedit Neşriyat, İstanbul 2002.
- Yeşil Ahmet, Türkiye Cumhuriyeti’nde İlk Teşkilâtlı Muhalefet Hareketi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Cedit Neşriyat, İstanbul 2002.
- Yetkin Çetin, **Atatürk’ün Başarısız Demokrasi Devrimi: Serbest Cumhuriyet Fırkası**, 2. Baskı, İstanbul 1997.

Yetkin Çetin, **Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı**, İstanbul 1982.

Yetkin Çetin, **Atatürk'ün Başarısız Demokrasi Devrimi: Serbest Cumhuriyet Fırkası**, Toplumsal Dönüşüm yay., İstanbul, 1997.

Zürcher Erik Jan, **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924- 1925)**, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

Zürcher Erik Jan, **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924- 1925)**, İletişim Yayınları 2003.

Балаев Айдын, **Азербайджанские тюрки: процессы формирования нации и национальной идентичности на рубеже XIX-XX вв.**, Баку 2010.